

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/47/17-19

Mehriban Ələbbas qızı Abdullayeva

Bakı Slavyan Universiteti

CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNDƏ SÖZ SIRASININ ROLU

Açar sözlər: leksika, qorqudşünaslıq, dastan, arxaizm, fel-ad sinkretizmi

Key words: lexics, Qorqud history, epos, archaism, syncretism of the verb-name

Ключевые слова: лексика, коркудovedение, эпос, архаизм, синкретизм глагола-имени

Bildiyimiz kimi, Qorqudşünaslıqda “qanlu” arxaizmi öz mənə açımı mübahisəli olan sözlərdən biridir. Müasir dilimizdə bu söz mənşəcə “qan” sözü ilə bağlı olub, əsasən, “qana batmış, qana bulaşmış” və məcazi formada “qatil, düşmən” anlamında çıxış edir [Daha ətraflı bax: 2]. Lakin “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində bu düzəltmə sözə fərqli bir mənələrdə rast gəlinir. Məsələn:

- 1) *Varuban Peyğəmbərin yüzini görən, gəlibəni Oğuzda səhabəsi olan, acığı tutanda bıqlarından qan çıxan, Bıği qanlu Bügdüz Əmən çapar yetdi: “Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim!” – dedi* [5, 52];
- 2) *Gördülər kim, bu gəlin kişinin qılıcının balçağı qanlu, oğlu görünməz* [5, 84];
- 3) *Dirsə xanın xatunu “oğlancığının ilk avidir” deyü, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı, “Qanlu Oğuz bəglərin toylayayım”, – dedi* [5, 41];
- 4) *Qanlu quyruq üzüb çap-çap yudan...* [5, 48];
- 5) *Qanlu-qanlu irmaqlar qarıyubdur suyu gəlməz* [5, 51].

Materialdan görünür ki, “qanlu” sözü “qana bulaşmış” mənəsində yalnız ilk iki cümlədə işlənilib. Sonrakı nümunələrdə isə “qanlu” sözünü heç də “qan”la bağlı mənada açıqlamaq olmur. Qorqudşünaslıqda bu problemlə bağlı irəli sürülən fərqli fikirləri nəzərdən keçirək.

“Qanlu” sözünü *qan* sözündən düzəlmiş sifət kimi anlayan O.Ş. Gökyay “qanlu-qanlu irmaqları” “kan akan irmaklar”, “qanlu suyu” “kan akan su”, “qanlu kafiri” “kan tökücü kafir”, “Qanlu oğuzu” isə “*döyüşçü, kan tökücü, savaşı Oğuz*” kimi şərh etmişdir [Daha ətraflı bax: 7]. Akademik H. Araslı yalnız “*qanlu oğuz*” deyimini ümumi kontekstdən ayıraraq bu yozuma etirazını bildirərək yazır: “Dədə Qorqud kitabı”nda “*qanlı Oğuz*” deyim olaraq “*qeyrət, təssübkeş*” mənəsindədir. Bu söz eyni mənada bu gün də Azərbaycan dilində işlənməkdədir. “*Qanlu adam, qanlu oğlan*” və s. bu kimi ifadələr də “qanlı igid mənəsindədir” [3, 198]. Y. Ergin Oğuzun əlaməti kimi işlədilmiş qalın (çoxsaylı, böyük, qüvvətli) və “*qanlu*” sözlərini bir-birinin qarşılığı kimi verməklə kifayətlənmişdir [6, 78]. F. Zeynalov–S. Əlizadə nəşrində isə bəzən müasir mənada, bəzən isə M. Erginin irəli sürdüyü “*qalın Oğul*” anlamında çevrilmişdir. Lakin həmin nəşrin “Tükənməz xəzinə” adlı giriş məqaləsindən görüldüyü kimi, müəlliflər bu sözü “tarixi inkişaf prosesində şəkildə sabit qalıb mənaca dəyişən sözlər (semantik arxaizmlər)” sırasına daxil edərək “*qanlı su*” birləşməsində “*aşib-daşan*” anlamını daşdığını göstərmişlər [Daha ətraflı bax: 4]. Lakin bu fikirlə etimoloji baxımından razılaşmaq olmur.

Etimoloji aspektdən -lu (-lı) sifət düzəldən şəkilçinin vasitəsilə yaranmış bu arxaizmin mənşəyində “qan” kökü durur [3, 142]. Və bu kök morfoloji cəhətdən isim deyil, feil kimi çıxış edir. Məsələn, XIX əsr lüğətçisi L.Z.Budaqovun sözlüyündə bu arxaik felin “*susuzluğu yatızdırmaq*” və buna yaxın mənələrdə qazax, qırğız, osmanlı türkcəsində işləndiyi göstərilmişdir [4]. Türk dillərinin böyük araşdırıcısı V.V. Radlovun fundamental sözlüyündə isə bu arxaik felin bir çox türk dillərində: “1) susuzluğu yatızdırmaq, son həddə qədər doymaq; 2) özünü razı salmaq, nə iləsə susuzluğu yatızdırmaq, nə iləsə doymaq; 4) kifayət qədər olmaq, çox olmaq” mənaları əks olunmuşdur. “Qədim türk sözlüyü”ndə isə bu felin açımı “*doymaq*” felinin müxtəlif çalarlarında verilmişdir [3]. Araşdırma göstərir ki, müasir türk dillərinin bir çoxunda həmin mənəli “qan(maq)” felinə geniş rast gəlinməkdədir. Müasir Azərbaycan dilində “qan(maq)” felinin həmin mənəsi işləklidən düşsə də, klassik yazılı ədəbi və folklor nümunələrində nadir hallarda istifadə olunmuşdur. Məsələn: Nəsiminin dilində, eləcə də bir sıra dastanlarda bu feil yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkildə işlənir:

Sənsiz nə yesəm, qüssəvü qəm dərd ilə qandır,

Gəlgil, dodağın şərbətinə canımı qandır

(İ. Nəsimi)

Başına döndüyüm gül üzli sona,

Ana, mən yazığı nə dindirirsən?

Südüni əmmişəm mən qana-qana,

Ana, mən yazığı nə dindirirsən?

(“Aşıq Qərib” dastanı)

*Başına döndüyüm ana,
Halal eylə, hümmət eylə.
Südüün əmdim qana-qana,
Halal eylə, hümmət eylə*

(“Valeh-Zərnigar” dastanı)

Gətirilən nümunələrdə “qan(maq)”, “qandır(maq)”, “qana-qana” (-a feli bağlama şəkilçisidir) fellərinin “doy(maq)”, “doydur(maq)” və “doyunca” mənalarında işləndiyi üzdədir.

Onu da qeyd edək ki, qazax dilçisi Y.Z. Kajibekova görə, feil-ad sinkretizmi türk dillərində yalnız açıq şəkildə deyil, həm də “gizli” şəkildə özünü göstərir ki, bunu bəzən etimoloji araşdırma yolu ilə ortaya qoymaq olur. Bu baxımdan “qan” feil kökünün həmin sinkretik hadisəyə uyğun olaraq “doy(maq)” mənası ilə yanaşı, həm də “doyum” anlamını ifadə edən isim (ad) kimi işlənməsi mümkündür. Bizcə, həmin qədim mənəli kökdən törəmiş “qanlı” arxaizmi “Kitab”ın dilində məhz “doyumlu” mənasını daşımışdır [4]. Bir daha həmin sözün işləndiyi yuxarıdakı məqamları və aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

6) *Qanlı kafir elinə dünin girdin* (5, 83);

7) *Qanlı kafir əlindən qardaşcuünün dartıb aldı* (5, 103);

8) Qazanın yağı üzərinə hücumu və qələbəsi isə belə təsvir olunur: “*Qazan bəgün qardaşı kafirin tuğuyla sancağı qılıcladı, yerə saldı. Dərələrdə, təpələrdə kafirə qırğın girdi, leşinə quzğun üşdi. On iki bin kafir qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğul yigitləri şəhid oldu. Qaçanını Qazan bəg qomadı, aman deyəni öldürmədi. Qalın Oğul bəgləri toyum oldu* (5, 52);

9) *Oğul bəgləri toyum oldu*

Galaba toyum oldu

Yigit bəglər toyum oldu (5, 68).

Qorqudsünaslıqda əsasən “qənimət” kimi izah edilən “toyum” sözü eyni zamanda “bolluq” mənasında da izah oluna bilər. Maraqlıdır ki, Radlov lüğətində verilmiş bu mənə O.Ş. Gökyay lüğətində də mənə çalarlarından biri kimi qeydə alınmışdır [7].

Bizcə, abidənin yazıya alındığı dövrdə artıq arxaikləşən və buna görə də M. Kaşğari lüğətinə belə düşməyən “qan” ad korrelyatı məhz toyum (doyum) sözü ilə əvəzlənmişdir (bu söz özü də “toy-//doy-” felinə -um isim düzəldən şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir). Lakin “toyum (doyum)” mənəli arxaik qan ismi tamamilə dildən çıxmamış, “qanlı” arxaizminin tərkibində daşlaşmış şəkildə yaşayaraq “doyumlu, bol, zəngin” mənalarını ifadə etmişdir. Ehtimal edirik ki, “qan” arxaizminin “bol, zəngin” mənası onun qədim dövrlərdə “xan, hökmdar” mənasını ifadə etməsində özül rolunu oynamışdır. Oxşar funksiyalı “bay (bəy)” sözünün də “varlı, zəngin” mənası əsasında yarandığını qəbul etsək, onda bu mənə keçidi inandırıcı görünür [1, 117].

“Qanlı” sözünün qədimliyini sübut edən faktlardan biri də onun müxtəlif mənəli sözlərə yanaşaraq çoxmənəli leksik vahid kimi rəngarəng çalarlarda çıxış etməsidir. Belə ki, bu arxaizm “qanlı keyik”, “qanlı quyruq” birləşmələrində “doyumlu, kök”, “Qanlı Oğul”, “qanlı kafir” birləşmələrində doyumlu, zəngin, hər şeyi bol olan (bu çalarda Qalın Oğul (qüdrətli oğul) birləşməsinin qarşılığı kimi özünü doğruldur), “qanlı su”, “qanlı-qanlı su”, “qanlı irmaq” birləşmələrində isə “doyumlu, bol, gur, aşib-daşan” mənə çalarlarını daşımaqdadır. Dildə yalnız uzun müddət işlək sözlər belə xüsusiyyətə malik ola bilər ki, bu da “qanlı” arxaizminin qədimliyinə dəlalət edir.

“Qanlı” arxaizminin bu anlamda izahı iki mübahisəli məqamın da dəqiqləşməsinə kömək edir. Bunlardan biri “*Qan Abqaz elinə mən gedərəm*” [5, 66] cümləsindəki “qan Abqaz” ifadəsi ilə əlaqədardır. Akademik V.V. Bartold həmin ifadəni eynilə «кровожадный народ Абхазов» kimi tərcümə etmişsə də, çapa hazırlayan şərhçilər tərəfindən tənqidə məruz qalmışdır. H. Araslı və M.H. Təhmasib bu ifadədə “el” sözünün “xalq” deyil, “ölkə” mənasında, “qan” sözünün isə hörmət əlaməti olaraq *xan* mənasında işləndiyini qeyd etmişlər. *El* sözü ilə bağlı bu mülahizə həqiqətə uyğundursa da, *qan* sözü ilə əlaqədar bunu demək olmur. A.N. Kononov da *qan* sözünü bu məqamda *xan* mənasında şərh etmişdir [4]. O.Ş. Gökyay ifadəni “kan Apkaza elinə” şəklində oxuyaraq əlavə heç bir məlumat vermir [7]. Y. Ergin də *xan* mənası üzərində qalır (6).

Abidənin məzmunundan görüldüyü kimi Abxaz eli oğuzların din ayrı qonşularıdır ki, buna görə də kafir eli kimi səciyyələndirilir. “Qan” sözünün bu baxımdan hörmət mənasında işlənməsi fikri özünü doğrultmur. “Turalı” şəxs adından fərqli olaraq ölkə adı bildirən “Abxaz” toponiminin əvvəlində “qan” sözünün işlənməsi onun “Abxaz elinin xanı” kimi qavranılmasını da mümkünsüz edir. Bizə belə gəlir ki, “qanlı” sözünün son hərflərinin buraxılması ilə səhv köçürülmüş bu birləşmə “qanlı Oğuz eli”, “qanlı kafir eli” və cəmi bir dəfə işlənmiş olduğu “qanlı qara Dərvənd” birləşməsində olduğu kimi, “zəngin, bol, doyumlu Abxaz eli” anlamını əks etdirmişdir. F. Zeynalov–S. Əlizadə nəşrində ifadənin “qanlı Abxaz eli”

kimi çevrilməsi də nüsxədə yol verilmiş yazılış xətası olması fikrinə əsaslanır ki, bu da gəldiyimiz qənaətin doğruluğuna zəmin yaradır [1, 119].

Digər mübahisəli məqam Bamsı Beyrəyin, nişanlısı Banuçiçəyi üç öpüb bir dişlədikdən sonra söylədiyi: “*Dügün qanlu olsun, xan qızı!*” [5, 56] deyimini ilə əlaqədardır. “Qanlu” sözünü müasir mənada anlayın O.Ş. Gökyay və Y.Ergin deyimin alqış əvəzinə qarğış kimi səsləndiyini nəzərə alaraq onu “qutlu” kimi oxumağı daha münasib bilmişlər. «*Да принесет нам свадьба счастье, ханская дочь!*» tərcüməsindən də aydın olur ki, V.V. Bartold da həmin sözü “qutlu” kimi oxumuşdur. H. Araslı və Ş. Cəmşidov nəşrlərində bu söz əslinə uyğun “qanlı// qanlu” şəklində oxunmuşdursa da, məna açımına toxunulmamışdır. F. Zeynalov – S. Əlizadə nəşrində “qanlu” kimi oxunmasına baxmayaraq, görünür, həmin arxaizmin müasir mənada (“qana batmış”) dərki ifadənin qədim oğul məsəli: “*Toy gecəsi bakirə ol!*” kimi şərhinə əsas vermişdir. “Kitab”ı intibah abidəsi kimi araşdıran prof. P. Xəlilov isə “qanlu” sözünün “Qədim türk sözlüyün”də verilmiş “qane olmaq”, “göz istəyən qədər görmək” mənasına istinad edərək həmin deyimi: “toyun gen-bol olsun, toyunda istənilən qədər yeyilsin-içilsin; toy, gözün doyunca keçsin!” şəklində yozmuşdur. *Qanlu* arxaizminin göstərilən mənada işlənməsi yalnız “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı ilə məhdudlaşmayıb bəzi folklor nümunələrində, xalq deyimlərində yaşamaqdadır. Məsələn:

*Mən aşıqəm, qanlı gül,
Qanlı seviş, qanlı gül,
Yemiş bülbül ağzını
Çıxmış ağzi qanlı gül*

(Sarı Aşıq)

Cinas qafiyələrdən təşkil olunmuş bu məşhur bayatının ikinci misrasındakı “qanlı” sözü “doyunca, bol” mənalarını verir.

Yaxud XVI əsr Azərbaycan şairi Əmaninin “*Ğəməsi könlüm quşun sud eyləgəc, Olsun av qanlu,*” – *dedi ləli-ləbi*” beytinə düşmüş məşhur “ovun qanlı olsun” xalq alqışı məhz həmin arxaik məna əsasında açıqlandıqda məntiqi anlaşılır, yəni “ovun bol olsun, doyunca olsun” mənasında işlənir. Bu məna yozumu “Kabab qanlı, igid canlı” məsəlinin də effektiv məzmununa malik yozumda qavranılmasına imkan yaradır: “Kababi doyunca (bol) yeyən igid canlı (qüvvətli) olar”.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”nın dilində “qanlu” sözünün fərqli mənalarda işlənməsi aşkarlanır. Bir tərəfdən bu söz müasir dilimizdə işlənən mənada, başqa tərəfdən isə ilkin arxaizmlərdən olub “böyük, bol və doymaq” mənalarında istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı, Elm, 1999, 142 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III C. IV cildə. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 368 s.
4. Hacıyev A.X. “Dədə Qorqud kitabı”: oxunuşlar, açıqlamalar. Bakı, Elm, 2007, 214 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası, I c., Bakı, YNE, 2000, 447 s.
6. Engin Yılmaz. Dedem Korkut Kitabında təsvir dünyası. Ankara, 2003, 482 s.
7. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun Kitabı. İstanbul, 2000, 478 s.

The role of the word order in actual membership of the sentence

Summary

In the article it is analysed the using of word “qanlu”, which has different meanings in the epos. Bu etymology the word is linked with the root “qan”, which is can be used as the noun and as the verb in the Turkish languages. The syncretism of the verb and the noun is appealing in the various meanings of the word “qanlu”. So, in the epos this word is used both: in the modern meaning – like “bloodly” (and like a metaphor “executioner, enemy”) and in the archaic form – like “rich, fertile”. If the first meaning is dated back to the noun “blood”, then the second is dated back to the verb “to satisfy”.

Роль порядка слов в актуальном членении предложения

Резюме

В статье рассматривается употребление слова “qanlu”, которое в эпосе отмечается в разных значениях. Этимологически слово связано с корнем “qan”, который в тюркских языках выступает как существительное, как и глагол. Синкретизм глагола и имени проявляется в разных значениях слова “qanlu”. Так, в дастане это слово употребляется как в современном своем значении – «кровавленный» (и как метафора в значении «палач, враг»), так и в архаичном – «богатый, плодородный». Если первое значение восходит к существительному “qan”, то второе к глаголу “toyum (doyum)”.

Rəyçi: dos. S.Süleymanova